

בעקבות הבعش"ט

מאתים וחמשים שנה למותו של הבعش"ט

מאתים שנה למות ר' נחמן מברסלב

תערוכה מאוצרות הספרייה הלאומית

קטלוג

אוצרת: אסתר ליבס

פתח דבר

"תעורך על הבש"ט! מה יש כבר להראות?" – זאת הייתה תגובתם של כמה חוקרים על הרעיון להקים את התערוכה הזאת גם הייתה תגובה הראשונה. ואנמנם הנושא קשה להציגו. היעדר מוטיבים ויזואליים בחסידות נבע מן האופי המופשט של המחברה החסידית שהMRIה את תיאורי הבראה של קבלת הארץ"ו בתהליכי מחשבה ורגש ונטרלה לעיתים אפילו את התבניות הקבליות של הספרות ואת הטכניות המשובכות בתורת הכוונות. הבש"ט עצמו כמעט שלא הותיר אחריו דברים כתובים, הדברים שאמר פזוריים על פני הספרות החסידית, תעוזות ומכתבים רבים שמיוחסים לו אינם מהימנים ויזופים רבים נקשרו בו.

למרות הקשי בדבר, החלטתי לשים את הדגש על הצד העיוני המופשט. ניסיתי להכניס את המתבונן אל עולמו הרוחני של הבש"ט ולהביאו לתהות על אופיים המוירך של התפילה, הלימוד והדבקות שעמדו במרכזו עולמו, דרך אמרותיו המופלאות של הבש"ט, הספרות והעדויות שקובצו מרוחבי הספרות החסידית להציגן כאן.

יעצוב התערוכה בדמות העירה, בית המדרש של הבש"ט, ה"טייש" החסידי וכדומה, והשימוש באמנות, נועד לפצות על היעדר החומר הויזואלי. השתדלתי להציג ליצירות שנוצרו סמוך למקוםם ולתקופתו של הבש"ט, או להמחיש את הדברים דרך עיניהם של ויזרים בעלי זיקה מיוחדת לנושא.

ההפתעה הגדולה שזומנה לי בהכנות לתערוכה הייתה גילויים של אוצרות הספרייה הלאומית – הספרים וכרכי היד המונחים כאן לפני החוקרים וגלגוליהם עד הגעתם אלינו, כמה מהם בדרך של "דם ודמעות" עם עליות החסידים לארכץ ישראל. בין השאר נפלה לידי הזכות לגלות מכתב עולם של ר' נחמן לבתוadel שהשתרבות בין התמונות הרבות שצלמה המשלחת האתנוגרפיה של ש' אנ-סקי לפניה שנים במחוזות של ראניש החסידות (מוצג 102). תגלית מסעירה אחרת היא מכתבו של הבעל שם טוב לר' משה מקוטוב (מוצג 87).

אני מודה לכל האנשים שהיו שותפים ביצירת התערוכה הזאת. בראש ובראשונה לךראי הספרייה, תלמידי חכמים גדולים, שיתפו אותי במחקריהם ונלו חלק במסע התגליות שערcki. תודה מיוחדת לאורייאל גלמן שעזר לי מאוד ברוחב לבו ובעומק ידיעותיו, לרבר שמואל תפלינסקי, לד"ר יונתן מאיר ולרב יחיאל גולדהבר. תודה לגדי שגב שהעמיד לרשותנו את הציומים מהטivel שלו, חוות החסידות, לאוקראינה. רוב תודות לד"ר בת-שבע גולדמן אידה, אוצרת במוזיאון תל אביב לאמנויות, שכתבה מחקר חשוב על "החפס הטקסי החסידי" בהדרותו של פרופ' משה אידל ופרופ' שלום צבר. בת-שבע ליוותה והדריכה אותנו, פתחה בפני אוצר ציורי התקופה שהיא חתום בפניה וסייעתה לי בכל שלבי העבודה. תודה לפרופ' יהודה ליבס, פרופ' משה אידל, לד"ר צבי מרק ולדוד שפרבר שהנחו אותנו בעצות טובות; לעובדי ספריית גרשם שלום: אביעד רוזנברג, יעל ברונו ויובל דה-מלאן, על מסירותם ועובדותם הנאמנה; למנהל מכון הספרים הנדרים עפרה לירמן; לאירנה אסזיאן וחנן כהן, אנשי הצוות הטכני של הספרייה, שהפיקו את הציומים הדיגיטליים; למעצב התערוכה בעז קידר; למעצב הקטלוג דוב אברמסון ולמנהל האקדמי של הספרייה הלאומית פרופ' חגי בנימאי על חילקו בהפקה כולה. תודה אחרונה לאחובי יהודיה ליבס על התמיכה והעידוד.

אסתר ליבס

אוצרת התערוכה

הקדמה

הבעש"ט

ראשית דרכו של הבעש"ט, מחולל תנועת החסידות, בולאלכיה – לא זו המconaה כך היום – אלא זו שבחריו הקרפטים, בנוף הפרاء של יערות עד, לאורך גdotתו של נהר הפרוט, במחוזות ההtabודות של נזירים. כאן נתבנשה אישיותו הכריזומטית רבת הפנים ונרכשו לו מראות, תוכנות וסגולות, ועצומות נשפ' וכוחות רפואי, ראייה חזורת והתעלות מיסתית יחד עם יכולת העלת הנשמות הנלוות אליו בדרכו. זהה אישיות דתית בעלת עצמה מיתית של איש קדוש, מעורר ומורה דרך שניחן ברגע רפואי ומשפייע של השראת חסד. לצד כוחותיו המאגיים אנו מודעים בדרך החוויה הדתית המתפעלת של הבעש"ט בתפקידו. יש כאן תופעה דתית אקסטטיבית כדוגמת חווית העליה של יורדי המרכהה בספרות היכלות, והיכולת להעלות את הדיבורים ואת הנשמות על ידי הלימוד והתפללה אל העולמות העליונים גם דרך העבודה בಗשמיות. הבעש"ט זכה לשפע אלוהי וחולל מהפכה חברתית בקשר הבלתי אמצעי שיצר עם תלמידיו, וכדברי גרשム שלום:

ר' ישראלי בעל שם טוב, האיש שלפי קנה המידה הרבניים לא היה רב בכלל, הטבע את רישומו, רושם קיים ועמו, על רבים על ידי הצירוף הסוגלי של תוכנות מגויות וכריזמיות וכישרונו להכנסים דבריו בלב המון העם. אין ספק בלבי כי צירוף זה הוא בעל חשיבות מכרעת להבנת אישיותו ההיסטורית ודיקונו הרוחני של הבעש"ט. בצירוף זה נרם גם אותו חוט של חסד שגרם לחיו כי יימשכו ללא מחיצה אל תוך האגדה שנרכמה עליו.¹

צוני דרך

מקום הולדתו ותאריך הולדתו של הבעש"ט לוטים בערפל: האם נולדה בולאלכיה, באוקופ, ב-1700 או ב-1698? הדברים אינם ידועים.

בנדודיו עבר הבעש"ט במקומות רבים ושלח ידו בעיסוקים מגוונים: הוא שימש שוחט, חופר טיפ, ריש דוכנא (עוזר למלמד) ושומר בבית המדרש. האישה שלקה בבחורותו מטה סמו לחותונה בקוטוב והוא נישא שוב לחנה אחונתו של גרשון מקוטוב.

ועתה אספר הגדלות אשר שמעתי... איך היה התגלותנו, כי הוא ישב בכפר קטן על השיניק [בית מרצת] והוא דרכו כשבניה לאשתו הי"ש הילך להתבודד מעבר הנהר הנקרה פרוט, ושם היה לו בהר סלע כמו בית קטן נחצב בהר, והוא לוחק לו לחם אחת על סעודה אחת, והוא אוכל פעמי אחד בשבוע. כך התענה כמה שנים וערב שבת קודש היה בא לבתו. וגיסו ר' גרשון מקוטוב היה מחזקון לעם הארץ ולבבו, והוא מפהה את אחונתו להתרשם ממנו ולא רצתה כי הייתה יודעת ממנו אבל לא גילתה לשום אדם (שבחי הbuff"ט, מהדורות רובינשטיין, עמ' 61).

¹ אלו מילוט הסיום של ג' שלום למאמרו: "דמותו ההיסטורית של הבעל שם טוב", ד' אסף וא' ליבס (עורכים), השלב האחרון: מאמרי החסידות של גרשם שלום, ירושלים תשס"ט, עמ' 138. בפתח ברכתון שלום נמצאת גרסה מוקדמת של המשפט האחרון: "ונכל להגיד עלייו מה שאמר אחד מגודלי המשוררים על טולשטיין, כי חייו היו חיים שנמשכו ללא מחיצה אל תוך האגדה שנרכמה עליו". ראה גם ח' פדייה, "הבעל שם טוב, ר' יעקב יוסף מפולנאה והמגיד מזריטש; קווי יסוד לגישה טיפולית דתית", דעת 45 (תש"ס), עמ' 73-25.

בראשית דרכו נודע הבעל שם טוב כ"בעל שם" המשמש בשמות כאמצעים לשמירה ולרפוי. העדות הראשונה על מציאות הבעש"ט מישנת 1733 ועדויות אחרות מיחסות לו את כוח הריפוי והשימוש בשמות ואת יכולת הראייה בגלגלי בני אדם.² אולם עיקר כוחה היה בתפילה האקסטטיבית שלו, ביכולותיו הנפשיות, בנסיבותיו הרוחניים ובדרך הדבקות שתחילה בטగנות והتابודות ותכליתה חיבור להוויה האימנטנית של האל בעולם.

בתחילת דרכו הגיע בחברות חסידים ובهم ר' משה מקוטוב, אב בית דין קוטוב, ור' נחמן מקוסוב שנודע בהתהנחותו ויצאת הדוף ובתנוועותיו המוזרות-אקסטטיביות בתפילה. על פי המסופר בשבי הצעש"ט, נערך בחבורה זו ה"טיש" החסידי הראשון. הצעש"ט חי זמן מה בעיר טולסט, ואת עשרים שנותיו האחרונות עשה במאיזובז'. על פי מסורות שונות הוא גורם ביאיזובז', קולומיא וקוטוב. בנודיו קשר קשרים עם אנשי הקלויז בברודי.

העיר ברודי הייתה המרכז הגדול ללימודיו הקבלה בדורות מזרח פולין וכן המפגשים עם חכמי הקלויז בברודי היו משמעותיים בתולדות החסידות. על פי המסופר בספר שחבי הצעש"ט (מהדורת רוביינשטיין, עמ' 246). ניסעה הצעש"ט לקשר ייחודי טובים עם חכמי ברודי. השוואה בין כתבי אנשי הקלויז בברודי לכתבי החסידים מראה כי קשרים הדוקים, קשרי לימוד והשפעה, היו בין אנשי הקלויז בברודי לבין חסידים כגון ר' ברוך מקוטוב. קשרי חיותו היו לר' חיים צאנז, הדמות המרכזית בחוג זה, עם ר' יעקב יוסף מפולנה תלמידו של הצעש"ט. גם ר' משה אוסטרר (מן הקלויז) היה מחותנו של ר' גרשון מקוטוב, גיסו של הצעש"ט.³

הצעש"ט נפטר בחג השבעות בשנת תק"ך (1760) ונקבר במאיזובז'.

התعروכה

התعروכה עוקבת אחר דרכו של הצעש"ט בינוי מולדתו ובמחוזות אחרים. היא מתיחסת לקוווי אישיותו הכריזמטית, להפתחותו ולדרך המהפכנית כמחולל תנועת החסידות ומביאה מהගותו ומהנהגותיו שייצרו חידוש גדול בנוף היהודי מבחינה חברתית וריעונית.

המשמעות העיקרי של התعروכה הם אוצרות הספרייה הלאומית: ספרים, כתבי יד וקמיעות מן הדור הראשון של החסידות. הציורים והתצלומים הנלוויים אליו נשלו כולם בידי אנשים שזיקתם למקום ולזמן התרחשויות התנועה החסידית عمוקה ביותר. רובם נולדו במחוזות אלו וחלקים עליהם בזמןן הנדונים. כך, למשל, הצייר הצרפתי נורבלן שצייר דמויות של יהודים במאיזובז' על פי הזמןתו של

² ראה א' טלה, "מסורת שלוצק על ראשית דרכו של הצעש"ט", ע' אטקס, ד' אסף, י' דן (עורכים), מחקרים חסידיות, ירושלים תשנ"ט, עמ' 56-15. העדות השנייה היא של הרבי מפודוליה וגליציה שלמה יצחק היילפרין בהקדמתו לספרו של אביו, יעקב היילפרין מזואנץ, בית יעקב (שראה בכ' אצל אחד מנדיכיו באודסה). ר' יעקב היילפרין שהיה רב בזואנץ, סמוך לעיר הולדתו של הצעש"ט, נפטר בשנת תצ"ח, תיכון אחרי התגלותו של הצעש"ט, ובנו כתב את הדברים הנ"ל בזמן מאוחר יותר כדי זיכרונות מיימי נעריו. אם שמע את הדברים סמוך לפירוטם, ככלומר קודם שקבע הצעש"ט את מושבו במאיזובז' (ש' דובנוב, תולדות החסידות, ג, תל אביב תרצ"א, עמ' 434-435). ראה ג' שלום, "שותי העדויות הראשונות על חברות החסידים והצעש"ט", השלב האחרון, עמ' 81.

³ על פגישתם של הצעש"ט ור' משה אוסטרר מסופר בספר אוצר הספרים, ח, ירושלים תש"ד, עמ' ה: "ההצעש"ט הקדוש לקח ממנו הספר ערוגת הבושים ודפדף כל הספר כרגע וסגורו ונשקו באבاهו ואמר להמחבר עברתי ולמדתני כל הספר והוא אמרת לאmittoo... כי בעת שהבר הפירוש נטלש בו ונפש שלמה המלך... שאל הר"ם אוסטרר להצעש"ט הקדוש וכי אין אפשר ששבallowו הרגעים שדפדף בספר למד אותו כלו. ונונחו הצעש"ט... סיימן שלמדתינו עתה כלו, שהנה על כל תיבוה ותיבה פירושו הנכוון ועל תיבותו "ערוגת הבושים" לא כתוב שם פירוש... ואכן בדף ראשון, זאלקווא תק"ה, נשמעו תיבות אל. אך הפנה את תשומת לבי ש' תפילנסקי. הספר מובא בשם הריא"ז מרגליות ונמצא בפירושו בספר צבי לצדיק לו' צבי הירוש מזידיטשוב, ירושלים תש"ט, עמ' ל'.

הנסיך אדם קזימיר' צ'רטויסקי בין השנים 1772-1804. יצירותיו, בלבד מערכן האמנותי, הן מסמכים היסטוריים המשקפים את התקופה וכך גם יצירותיהם של אמנים פולנים אחרים.

העבודות המאוחרות יותר המוצגות בתערוכה, נוצרו מתוך אמפתיה גדולה לנוף העירה ואנשיה. חלקן נעשו מתוך תודעה ושליחות של תיעוד כמו צלמיות של רomen וישניאק וצوروו של שלמה יודובין שנתלווה לשלוחתו של אַנְסָקִי בין השנים 1912-1914. כמה מהיצירות מעיצימות את אנשי העירה או את מבניה, כמו ציור בית המדרש של יששכר ריבק שמעניק למושג זה ממדים מפלצתיים- מגולניים והוציאם שפק ההגשה תעוקה ספק תחושה של גודלה אמיתי. דרישמאות כזו קיימת גם ביצירותיו של שאגאל המושיר תמיד מרחף ותולש ומיסטי על רקע עליפותה של העירה. תערוכה זו מתכוונת לתהות על מציאות זו, המציאות שמעבר, ואולי להבין מטהו מתכינה.

הensus בעקבות הבש"ט יצא מנור הרי הקרפטים למז'יבוז'. התערוכה מעוצבת בדמות העירה (השיטטל) והחיים בה משתקפים בתמונות מהווי השוק ובתמונות המងיצות טקסיים דתיים כקידוש לבנה, תפילה תשlich, חתונה ועוד.

במתחם בית מדרשו של הבש"ט מוצגים סיורים תפילה ודברים שכabb: איגרת עלית הנשמה, פירושו לכונות המקווה וכתבים אחרים מהוגו - הפירוש להוovo וצוואת הריב"ש ('ישראל בעל שם טוב'). עיקרי תורותיו של הבש"ט - אמרותיו המצוות בספרי תלמידיו, "רצות" במצגת שהגדית ארון הקודש. מאמר בחלקו הראשון של הקטלוג מוקדש לאמרות אלו בಗל חשיבותן להבנת דרכו של הבש"ט.

ספריו ותלמידיו של הבש"ט, התורות והדרשות של ראשית החסידות, מוצגים במבנה של "טיש", ברוח הסעודה השלישי של שבת שקיים החסידים הראשונים על פי ספר שבחי הבש"ט בbijtvo של ר' משה מקובוב, אב בית דין קווטוב, כאשר הבש"ט ישב בראש השולחן ואומר דברי תורה. ה"טיש", שהפרק למוסד בדור השני של החסידות, שמש עבורנו מקור הרשרה לתפוארת כתבי התלמידים.

מתחם נוסף מוקדש לספרות השבטים על אודות הבש"ט ולסיפורי מעשיות. הספרו, על פי הבש"ט, גם הוא דרך לעבודת השם. סיפורי מעשיות, אף אם נראים הם כסיפוריו ילדים בשיטים המסופרים באומות העולם, בכל זאת מוקומם גבוה יותר מכל תורה, והם מסוגלים לעורר ולתתקן את הקהלkol העמוק שדרשות ודברי תורה כבר לא יצליחו לו. כך סבר ר' נחמן בספריו הם ז'אנר חדש שאפשר לראות בו התחלה של הספר המודרני.

דמותו הסגונית של הבש"ט כמרפא מוצגת בקמיעות ובמרשימים, וכונות העישון מוצגות באזרור הלולקע (המקטרת). בתשבע אידה גולדמן דינה בלולקע במאמרה הנרחב ונוסף לו נספח מעיזבונו של ג' שלום.

מיצג של עגלת עמוסה בספרים מראה את המגון הגדל של החוקרים שעסקו בבש"ט. בין הספרים האלו בולט ספרו של גרשム שלום על הבש"ט, ספר שלא נסתירה כתיבתו, והוא מונח בארכיון שלום.

ואוצר נוסף של הספרייה הלאומית המוצג בתערוכה הוא קטעי מוסיקה המושמעים בה. חלקם מיוחסים לבש"ט, למגיד מזריטש ולר' שניאור זלמן מליאדי (מייסד חסידות חב"ד), וחלקם באו מסורות ברסלב. קטעים אלה נבחרו ממקורות שונים: האנטולוגיה "הניגון החסידי בפי החסידים" (תקליטורים וחוברת), שאסר יעקב מזור וערך אדוין סרובי בהוצאת המרכז לחקר המוסיקה היהודית של האוניברסיטה העברית הפועל בבניין הספרייה הלאומית; האנטולוגיה "קולםוס הנפש - מסע מוסיקלי אל הניגון החסידי", בביץ ברוך ברוך ואנסטבל האומן ח",י, אף היא בהוצאת המרכז לחקר המוסיקה היהודית; קטעי נגינה בביבליום של הכרך דניאל אהביאל והחלילן עקיבא בן חורין.

בסוכות תשע"א ימלאו מאתיים שנה למוותו של ר' נחמן מברסלב, נין הבعش"ט. בחלק מההערכות המוקדש לו מוצגות מהדורות ראשונות של ספריו וכן תעוזות שטרם ראו אור כמו סיפור המפגש של ר' נחמן עם ר' שמואן בר-יוחאי ואיגרת שכותב לבתו אדל.